

Országh Péter

„*Én a városról írok*”¹

Kulcsszavak: *Petelei István; novellisztika; Petelei írásai.*

Mintha a magyar irodalom alakjai megelevenednének egy demonstráció idejére. Mi, olvasók a járdáról, az árkádok alól figyeljük őket, a menetoszlopot, amelyben ismerős egyéniségek, az elmúlt ezer év alkotói vonulnak el szemünk előtt, de alig köszönnek valakinek. Menetelnek példaképeink, mi pedig rácsodálkozunk vonulásukra, ahogyan ők is meglepődtek a furán eszkábált szavainkon, divatozó elméleteinken, amelyekkel próbáltuk – általában sikertelenül - megfejteni életművüket, jelzőik árnyalatait. Néhányuk sorra járta a börtönöket, végigülte a munkatáborokat, meghalt háborúban, betegségben, külső vagy belső emigrációban, öngyilkosságban.

Eljött az ifjú Petőfi kigombolt ingnyakkal, oldalán kard, felkarján trikolor, mellette Arany lépdél, alig szól, hosszú kabátjában a menettel tart Radnóti, itt van József Attila, Móricz, Juhász Gyula, Csokonai, Veres Péter, Zrínyi. Illyés Gyula hajós kapitány sapkájában jött el. Félszegen tüzet kér egy járókelőtől Pilinszky, miközben Balassi az illető feleségére vet egy becsületsértéssel felérő pillantást. Együtt vonul most Babits, Wass Albert, Ady, Janus Pannonius, Dsida Jenő, Vörösmarty, Márai, Németh László, Berzsenyi, Szabó Magda, Jókai...és még hosszan sorolhatnám. Mindenki, aki sok vagy éppen kevés szóba, sorba, rímbe belefogalmazta élményeit.

Petelei István éppen elszakad az utolsó sortól, csak imitálja a menetelést, elveszni igyekszik, minél jobban lemaradni, eltűnni egy kapu alatt. Ha ezt a céltudatos tétovaságot meg lehet fogalmazni, megírni a sorból kilépő, mára elfeledésre ítélt író/személy alakját, akkor könnyű dolgom lesz a továbbiakban; de nem lehet. Valamiért ma nem rezonál a kor emberére Petelei stílusa. Nagy kár, mennyi mindnről lemaradunk így...

A Petelei család régi, népes kereskedő-família, szüleinek tizenhárom gyermeke közül István a hatodik volt. 1852-ben született, ekkor még elevenen éltek körülötte a patriarkális családi hagyományok. A kereskedő apák folyton úton voltak, a családokat az anyák és a nagynénik igazgatták. Az örmény-katolikus vallásosság és a zene iránti szeretet – ezek az első, maradandó gyermekkori élmények. Az otthoni kamarahangversenyeken (a testvérekből egész zenekar kitélt) Bach, Mozart, Haydn és Schubert műveit játszották. Gyermekéveit szülővárosában, Marosvásárhelyen töltötte, és ott kezdte meg középiskolai tanulmányait is, de a gimnázium felsőbb három osztályát Kolozsváron és Székelyudvarhelyen végezte. Már ekkor papnak készült, de a reverendát hamar levette, mert még idejében felismerte, inkább édesanyja szeretné őt papnak látni.

1871-ben Pestre került, ahol először a Műegyetem hallgatója volt, mert építész akart lenni, majd a történelem és a régészet vonzotta, ezért átiratkozott a bölcsész karra. Nagyszerű tanárai közt meg kell említenünk Toldy Ferencet (a magyar irodalomtörténet-írás egyik szellemóriását), Budenz József nyelvészt (akit még ma is tanítanak azon az egyetemen), Salamon Ferenc irodalomkritikust, történészt; de nagy kedvence Rómer Flóris archeológia-professzornak volt, aki az egyetem elvégzése után alkalmazni akarta a Nemzeti Múzeumnál.² Ő azonban otthon, Erdélyben akart álláshoz jutni, de ez nem sikerült, lemondott a tanárságról. Az egyik marosvásárhelyi lapban, az *Erdélyi Híradó*ban közölt művelődéstörténeti cikkek után 1878-ban a Történelmi Társulat közlönyében, a *Századok*ban jelent meg első és egyetlen tanulmánya. Ezzel lépett a nagy nyilvánosság elé, címe: *A marosvásárhelyi céhek házi szokásairól*.³ Szívesen küldte írásait a *Pesti Napló*nak és a *Vasárnapi Újság*-nak. Egy ideig a kolozsvári *Kelet* című lapnál dolgozott, majd 1882-től az ennek helyébe lépő *Kolozsvári Közlöny* segédszerkesztője lett. 1886-ban már maga indított *Kolozsvár* címmel egy napilapot, ezt 1890-ig szerkesztette. Ennek a lapnak a segítségével ismeretségbe került az erdélyi értelmiség javával, többek között Brassai Sámuellel, Malonyai Dezsővel, Csernátoni Gyulával, Thury Zoltánnal⁴ stb. 1886-ban így nyilatkozott a *Kolozsvári Közlöny*ben, amely az első Eminescu fordítást is közölte: „Természetesen minél áldásosabb lenne, ha nem volna szó viaskodásról, ha mind a hárman (ti. magyarok, szászok, románok) együtt küzdenének a közös jóléért. Mi így óhajtjuk. Eljön ennek is az ideje.”

A magyar novella az 1880-as évek terméke, amelyre serkentőleg hatott a napi sajtó kifejlődése, elhatalmasodása a sajtó keresletéhez való igazodásának egyik tünete. Aki a nyolcvanas években került bele az irodalomba – mint Petelei -, annak már számolnia kellett azzal, hogy munkájának teret elsősorban az újság ad, és az újság a rövid, egyszerre leközölhető novellákat kedveli. Természetesen van példa arra is, egy regény folytatásokban jelent meg egy folyóiratban, de – gondoljunk csak Ambrus Zoltán *Midas király* című regényére – ezt a mű alaposan megsínyllette. Így fejlődött ki a tárcanovella, amelynek kereteiben el kellett helyezkedniük olyan íróknak is, akiket tehetségük természete inkább a regényre utalt volna, s innen van az, hogy míg a nyolcvanas évek generációjából igazi kiváló regényíró alig tudnánk megnevezni, egész sora van köztük a jeles novelláíróknak. Még Mikszáth Kálmán is inkább novellistának számít, nemcsak azért, mert ifjabb korszaka legnagyobb sikereit apró képekkel aratta, hanem mert nagyobb munkái is inkább kiszélesedett novellák, mint annak rendje és módja szerinti regények.⁵

Sokféle hatás érvényesült a novellának ebben a kifejlődésében. Ott volt a magyar tradíció, legelső sorban Jókai novellái, melyben a fordulatos fabula elmondása, anekdotaszerű tárgyalása a hatás legfőbb eszköze. Azután az angol eredetű „sketch”, amely az egy időben annyira kedvelt rajzot hozta létre: egy jellemző

alaknak érdekes beállítását a mese háttérbe szorításával. Ebből a kettős hatásból keletkeztek Mikszáth novellái, amelyek más íróknak adtak példát. A francia novellairóktól a stílus intim, finom árnyalását, a gondos szerkesztést tanulták meg íróink egy része, és Maupassant-nal ez a hatás vált a legerősebbé, s eldöntötte a tárcanovella fejlődésének irányát.

Akkor, a nyolcvanas években érvényesült egy egészen új hang Magyarországon is, mint Európa-szerte: az oroszoké. Az orosz irodalom kivirágzása hatott nálunk is: megtanította a mi íróinkat is arra, amit sem az angoloknál, sem a franciáknál nem találtak meg ilyen mértékben: a mesének s az alakoknak erős és a témáknak gyökeresebb kimélyítésére. Magyarországon jobb talajra talált ez az orosz hatás, mert az orosz novellák és regények levegője s a magyar levegő között a különbségek mellett nagy, sokszor meglepő hasonlóságok is vannak, melyeket a kultúrfok s az életmód hasonlatosságai teremtenek. Különösen Turgenyev novellái termékenyítették meg a mi íróink többségét, csiszolt, a franciákéhoz a formában közelálló, de velejében mégis specifikusan orosz szellemükkel. Az ő tájképeik, falusi uraik és úrnők, ha elmélyedésükben nem is, de életük formáiban sok rokonságot tartanak a magyar Alföld tájaival és a falusi kúriák, muskátlis kisvárosi házak lakóival s így érthető, ha hasonlókra hangolták a magyar írókat is.⁶ Akad a nyolcvanas évek írói közt olyan is, akit akkor a legjobbak közt emlegettek, de ha levonjuk novelláiból Gogol vagy Turgenyev hatását, alig marad belőlük valami.⁷

Petelei István az irodalomban már első novelláival feltűnt. Még a szigorú és tőle különböző szemléletű Gyulai Pált is elragadta,⁸ habár Gyulai túlzottnak tartotta pesszimizmusát és a szerzői igazságszolgáltatás hiányát műveiben. Petelei nem szolgáltatott igazságot a szerencsétlenül járt ártatlanoknak novelláiban, hiszen amit látott maga körül az életben, az tragikusan vagy nevetségesen igazságtalan. A balladai hang mellett egyre erősebb lett írásaiban a szatíra, de olyan szatíra, amelyben nincs semmi nevetni való. Sokan meg is sértődtek emiatt, mert azok is magukra ismertek a leírás pusztá tényével elmarasztalt alakjaiban, akikre nem is gondolt.

Egyik 1880-ban kelt levelének – melyet Marosvásárhelyről írt Jakab Ödönnek - befejező sora írói programként is szolgálhat: *„Várj csak, Ödön! Nem járok én még a végén! Megéred te még azt, hogy az én kisvárosi életképeimet elolvasni fogod. Turgenyev írt erdőről. Ő az erdőt ismerte. A vadakat és madarakat. Én a városról írok. Ezt én ismerem: vadjaival, madaraival egyetemben.”* Vagyis igazi típusokat teremtett: a századvég városi életének embertelen vagy mások embertelenségének áldozatául eső, zavart lelkű típusait. Petelei nem közvetlenül bírálta társadalmát, hanem a társadalomban megnyomorodott lelkeket mutatta be rendkívüli pszichológiai érzékkel.

1882-ben jelent meg első novelláskötete *Keresztek* címmel, 1886-ban a második

(*Az én utcám*) és még ugyanabban az évben a harmadik is (*A fülemüle*). 1889-ben napvilágot látott *Vidéki emberek* című elbeszéléskötete és *A mezőségi út úti jegyzetei*, amely a modern szociográfia előképe. Ezzel a – mezőségi, alávetett és kiszolgáltatott életeket bemutató – körképével megelőzte korát. A szociográfia említésekor Auguste Comte, Féja Géza, Illyés Gyula vagy Szabó Zoltán neve jut az eszünkbe, és íme Petelei, aki már a századfordulón érezte, be kell mutatni a társadalom minden viszonyának állapotát.⁹

Kijutott egy pillanatnyi boldogság is. Szerelmebe esett Korbuly Irma gazdag kereskedőcsalád sarjába. Összeházasodtak 1888-ban, és a kitűnő, hozzá hasonlóan kulturált és érzékeny lelkű asszony szerelmes türelemmel állt az egyre súlyosabban idegbeteg férj mellett, novellásköteteinek anyagát is felesége segítségével válogatta ki. *Jetti* című regénye 1893-ban jelent meg, és erre az időre tehető gyógyíthatatlan idegbetegségének elhatalmasodása.

Kolozsvárott élt az erdélyi irodalmi közélet egyik vezéralakja, de Budapesten jobban tudták, hogy mennyire a főszereplők közé tartozik. Idegzete azonban végül is felőrldött. A depresszió legyőzte, elmegyógyászati kezelésre szorult. 1891-ben betegsége véget vetett tízéves újságírói és szerkesztői munkásságának. Visszaköltözött Marosvásárhelyre, Remeteszegen és Szovátán élte le életének hátralévő két évtizedét. Közben voltak időszakok, amikor ismét tudott dolgozni, 1893 és 1905 közt újabb öt kötetben mutatta be írásainak legjavát.

A Petőfi Társaság tagságát elfogadta, de a Kisfaludy Társaságnak már nem kívánt tagja lenni. Csak a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság és a Kolozsváron működő Erdélyi Irodalmi Társaság elnöki tisztét vállalta el.¹⁰ Hogyan lehetséges, hogy ez az író, akit az irodalmi közvélemény a legjobbak között sorolt fel, sohasem jutott többre az írók között, s majdnem teljesen ismeretlen maradt a olvasóközönségnek? Erre a válasz igen egyszerű. Petelei csak a munkáival szerepelt az irodalomban, a személyével nem. Csöndesen élt erdélyi magányában, amelybe elvonuló természete vezette és betegeskedése marasztotta. Nem szívesen mozdult ki otthonából, Budapesten, Kolozsváron alig fordult meg, az irodalmi mozgalmakban nem vett részt, nem keresett barátokat, s így nem szerzett ellenségeket sem. Nem veszélyeztette senkinek sem az érdekeit, sem becsvágyát, mert nem akart vetélytársa lenni senkinek, nem volt alkalmas arra, hogy nevéből jelszót csináljanak.

Az ő alakjai jelentéktelenek, kívülről nincs rajtuk semmi érdekesség, és nem is történnek velük olyan dolgok, amelyek különösebben csiklandoznák az olvasók idegeit vagy érzékeit. Kisvárosi, rossz kövezetű utcák, zöld zsalus, muskátlis ablakú földszintes házak, melyeknek szobáiban a levendula és a bazsalikom illatába általában vegyül egy kis dohos szag az ócska, szegényes bútorokból, az egésznek ócskaságából. Ez a milió nem ismeri az időt, itt a fiúk úgy élik le életüket, mint az

apák és az öregapák. Itt teremnek azok az ábrándozók, akik egy ifjúkori gondolat miatt alámerülnek egész életükre; azok a vénasszonyok, akik sírjukig melengetik egy talán soha nem is létezett, vagy soha végig nem élt szerelem emlékeit; azok a bogaras emberek, akiket örültségközeli hóbortba hajszol megvalósulni képtelen egyéniségük. Aki itt él, azzal kevés történik, de ez a kevés mélyen beleévődik lelkébe. Az emlékeket sohasem felejtik el, a sebek sohasem gyógyulnak be teljesen. A szigorú formák, a szűkös életviszonyok között gyilkos tűzzel égnek az indulatok; a lezárt ajkak, lehunyt szemek szenvedélyt rejtegetnek, és a néma éjszakák fojtott könnyekkel és lázas álmokkal terhesek. Akiken pedig ezek a szenvedélyek keresztülváltak, akik ezeket a könnyeket egyszer elsírták, ezeket az álmokat végigálmodták, azok vagy belepusztulnak, vagy örökre nyomorékok maradnak.

Petelei novelláinak legnagyobb részében van öngyilkos, elzüllött ember vagy félszeg bolond, s ezt a legtöbbnél egy halk tragédia előzte meg. A virágjában levő lány – szerelmes kis húga kedvéért, akit ő nevelt fel – megutáltatja magát azzal a férfival, akit gyermekkorá óta szeret. Az elnyomott kis kereskedőinas, akit az öngyilkosságig kétségbe ejt, hogy egyetlen barátja, a gazdája nyomorék kislánya is kigúnyolta.

A pedagógus, aki azt hitte, hogy fényes diadalt arat mint felfedező, de a halálba kergeti dicsőségének közderültségbe fulladása. A púpos skatulyakészítő legény, aki a hősi lovag pózába ábrándozza bele magát. Vénasszonyok, akiknek egész élete egyetlen ábrándban sorvad el. Ezek s effélék Petelei alakjai és meséi. Alakjai mind a magyar kisvárosból és faluból nőttek ki, de nyoma sincs rajtuk annak a pirosposztság, egészséges színnek, mellyel irodalmunk legnagyobb része a szabad természethez közelebb élő embert jellemzi. A szűk kör, amelyben Petelei alakjai élnek, az a sok korlát, mely mindenfelől eléjük tornyosodik, bizonytalanná teszi járásukat, lehúzza fejüket, földre csüggeszti szemüket, nehézzé teszi gondolataikat.

Lobbanás az alkonyatban – ez Petelei egyik novellájának a címe, de ezt a képet idézi fel legtöbb novellája is. Többnyire olyan életeket rajzolt, amelyeknek vége és lényege egyetlen lobbanás. Vajon ilyenek-e az erdélyi kisváros és az erdélyi falu emberei, s ilyen-e az életük? Bizonyára nem, de vannak köztük ilyenek is, és Petelei csak ezeket látta meg, érzékszervei csak ezekre volt beigazítva. Csak azt tudta újraalkotni, amivel rokonságot érzett. Nem véletlen, hogy Petelei alakjain oly gyakran lehet konstatálni bizonyos idegrendszerbeli abnormitásokat, neki is – tudjuk – idegbaj tette élete nagyobb részét kínossá. Nem véletlen az sem, hogy a színekben gazdag Erdélyből leginkább a télbe forduló őszi tájakat látta meg, s éppen az hiányzik képeiből, ami az erdélyi tájban a legjellemzőbb: a változatoság. 1909 végén Peteleit beszállították a kolozsvári idegklinikára, ekkorra végleg eluralkodott rajta az, ami Bajza, Kemény Zsigmond, Tompa, Ady, Juhász Gyula,

Byron vagy éppen Pilinszky alkotói tehetségét is felfüggesztette; 1910 legelején – ötvennyolc éves korában – meghalt.

Jegyzetek

1. Petelei levele Jakab Ödönhöz.
2. Bisztray Gyula: *Petelei István irodalmi levelezése*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1980. 7.
3. Uo. 9.
4. Petelei István: *A jutalom*. Előszó: Kozma Dezső. Dacia Kiadó, Kolozsvár, 1986. 13.
5. Ungvári Tamás: *A regény és az idő*. Maecenas Kiadó, Budapest, 1997. 106.
6. Hegedűs Géza: *A szépirodalom műfaja*. Trezor Kiadó, Budapest, 1993. 64.
7. Schöpflin Aladár: *Petelei István*. In: *Nyugat*, 1910, 2. szám, 13.
8. Uo. 15.
9. Sükösd Mihály: *A szociográfia útjai*. Magvető Kiadó, Budapest, 1972. 254.
10. Bisztray: i. m. 12.

Próféta